

ПОЕТИКА ЗМІНЕНИХ СТАНІВ СВІДОМОСТІ: ЛІНГВОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Дослідження присвячене вивченню змінених станів свідомості в художньому тексті, в якому вони експлікуються в сукупності вербальних і персонажних образів. Зазначене художнє явище аналізується з позицій лінгвопсихології. У статті розглядаються проблеми онтологічного й гносеологічного статусів змінених станів свідомості, пропонується методика їх аналізу в художньому тексті, виокремлюються засоби їх вербального втілення в художній семантиці.

Наша нормальна свідомість, раціональна свідомість, як ми її називаємо, – це не більше, ніж один особливий тип свідомості, водночас скрізь навколо неї, відокремлені від неї тонкою перепоною, лежать потенційні, зовсім інші форми свідомості.
(У. Джеймс)

Одним з пріоритетних напрямів сучасних досліджень художньої семантики є висвітлення когнітивних процесів, які лежать в основі формування та інтерпретації художнього тексту [1: 19]. Вивчення концептуальних структур – концептів, архетипів і базових опозицій – уможливило розкриття прихованих смислів художнього тексту, вбудованої програми його інтерпретації, встановлення механізму його емоційного впливу на читача. Незважаючи на значну кількість ґрунтовних праць, присвячених аналізу текстових концептів [2; 3], інтерес до таких глибинних структур художньої семантики не вщухає, оскільки розкриваються нові сторони їх функціонування в образній системі художнього тексту. Таким чином, *актуальність* цієї статті визначається загальною спрямованістю сучасних філологічних студій на пошук нових інтерпретативних технік, встановлення концептуальної будови художнього тексту, виявлення специфіки тих знань про світ, які зумовлюють функціональну значущість окремих текстових одиниць.

Предметом нашого вивчення є змінені стани свідомості (далі ЗСС) як частина образного простору художнього тексту, втілена в сукупності словесних і персонажних образів. *Мета* цього дослідження полягає у встановленні специфіки втілення ЗСС в образній системі художнього тексту. Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань: 1) визначити онтологічний та гносеологічний статуси ЗСС; 2) надати дефініцію ЗСС як текстового явища; 3) запропонувати методику аналізу текстових когнітивних моделей такого типу; 4) встановити мовні схеми втілення ЗСС в художньому тексті.

Зацікавленість у вивченні ЗСС пояснюється декількома факторами, пов'язаними насамперед з необхідністю встановлення онтологічного та гносеологічного статусів цього явища. Визначаючи гносеологічний статус ЗСС, слід згадати, що художній текст передбачає наявність трьох антропоцентрів: автор, персонаж, читач, що надає можливість висвітлення ЗСС у трьох ракурсах. По-перше, ЗСС можуть розглядатися як одна зі сторін вивчення психологічного портрету автора тексту, оскільки акт творчості супроводжується такими станами [4: 11; 5: 36-46]. По-друге, ЗСС є частиною образної системи художнього тексту. Зрештою, сам художній текст може слугувати засобом, який спричиняє ЗСС [6: 411-430]. У межах нашого дослідження ЗСС аналізуються як явище образної системи тексту, зокрема, розглядаються семантико-когнітивні засоби їх втілення в системі вербальних і персонажних образів.

Встановлення онтологічного статусу ЗСС пов'язане з необхідністю пошуку інтерпретативних технік, побудованих на основі емпіричних даних, а не на суб'єктивній оцінці дослідника. Відразу ж варто зауважити, що складність аналізу ЗСС полягає в тому, що підходи до їх визначення є культурно детермінованими. Так, у західній культурі вони традиційно сприймаються як відхилення від норми. Водночас, у східній традиції є прийнятним використання технік, які стимулюють ЗСС, наприклад йоги [5: 3-4]. Отже, дослідник повинен брати до уваги такі міжкультурні відмінності з метою запобігання помилковій інтерпретації мовних даних.

Окрім того, ЗСС, як одиниця концептуальної картини світу, відрізняється від інших концептуальних структур, здебільшого виражених одним іменем, що відносить його до альтернативного класу концептуальних моделей, які існують у вигляді парабол (тобто згорнутих історій) (див. М. Turner [7]). Концептуальні моделі такого типу не можуть вивчатися за допомогою методик, які були розроблені для концептів і базових опозицій, представлених одним іменем. Традиційно побудова схеми аналізу текстових концептів і базових опозицій відбувається таким чином: проведення компонентного аналізу лексем на їх позначення в мові, накладання отриманої семантичної мережі на текст з метою виокремлення засобів втілення таких концептуальних моделей у художньому тексті [8: 55-64]. Вивчення ж ЗСС потребує особливого підходу, оскільки компонентний

аналіз лексем на позначення цього явища (наприклад, в англійській мові *altered, states, consciousness*) не є ефективним для виділення показників ЗСС у художньому тексті. Вирішення цієї проблеми полягає насамперед у залученні здобутків інших гуманітарних дисциплін, зокрема філософії та психології. Так, виділення фрагментів, що містять описи ЗСС, відбувається на основі ідентифікації чинників ЗСС і симптомів, які супроводжують ці стани. Пошук таких ідентифікаторів базується на даних психології [5], лінгвістики змінених станів [9], когнітивної поетики [6: 411-430]. На другому етапі шляхом контекстуально-інтерпретаційного аналізу проводиться виокремлення засобів вербального втілення ЗСС в образній системі художнього тексту. Наступний рівень аналізу ЗСС передбачає звернення до персонажної системи, що, у свою чергу, пов'язано з необхідністю перегляду ролі системи персонажних образів у лінгвістичних дослідженнях художнього тексту.

Традиційно образ персонажа пов'язувався насамперед з літературознавчими студіями та або ж повністю виключався з лінгвістичного аналізу тексту, або ж відігравав другорядну роль. Такий підхід має своє коріння в структуралістських дослідженнях художнього тексту [10] та формальній школі літературознавства [11], в межах яких персонаж розглядався як такий, що позбавляється психологічних рис і повністю розчиняється в тексті. Звернення до концептуальної будови художнього тексту й виділення його антропоморфних рис зумовило виникнення "комбінованого" підходу, який враховує два рівні – психологічний та текстовий [12: 257]. Таким чином, у межах нашого дослідження персонаж розглядається як віртуальна мовна особистість, певний психологічний тип і частина образної системи художнього тексту, в якій автор художнього твору втілює своє уявлення про виникнення та розвиток ЗСС.

Визначивши основні проблеми, пов'язані з онтологією та гносеологією ЗСС, перейдемо до безпосереднього аналізу засобів втілення таких станів у художній семантиці. У найбільш широкому розумінні ЗСС трактуються як нетривалі психосоматичні відхилення, які виникають у психічно здорових людей у результаті впливу психотропних засобів, стресу, медитації, сну, творчого акту, тощо [5: 3-5; 9: 27]. У аспекті їх вивчення як частини образної системи художнього тексту ми визначаємо ЗСС як художнє втілення таких альтернативних форм свідомості в сукупності вербальних і персонажних образів.

Наведемо приклад художнього відображення ЗСС в романі Ф. М. Достоєвського "Преступление и наказание":

Впрочем, на этот раз страх встречи со своею кредиторшей даже его самого поразил по выходе на улицу. "На какое дело хочу покуситься и в то же время каких пустяков боюсь! — подумал он со странною улыбкой. — Гм... да... всё в руках человека, и всё-то он мимо носу пронесит, единственно от одной трусости... это уж аксиома... Любопытно, чего люди больше всего боятся? Нового шага, нового собственного слова они всего больше боятся... А впрочем, я слишком много болтаю. Оттого и ничего не делаю, что болтаю. Пожалуй, впрочем, и так: оттого болтаю, что ничего не делаю. Это я в этот последний месяц выучился болтать, лежа по целым суткам в углу и думая ... о царе Горохе. Ну зачем я теперь иду? Разве я способен на это? Разве это серьезно? Совсем не серьезно. Так, ради фантазии сам себя тешу; игрушки! Да, пожалуй что и игрушки!" (Ф. Достоевский. "Преступление и наказание")

У наведеному уривку причиною виникнення ЗСС є внутрішній конфлікт, породжений роздвоєнням особистості головного персонажа. Саме тому формою втілення ЗСС у наведеному фрагменті є аутодіалог. Частина Я-особистості головного героя прагне подолання усталених моральних норм, у той час як інша частина його Я застерігає від такого вчинку. Внутрішнє емоційне напруження Раскольнікова є настільки сильним, що спричиняє зміни в перебігу психічних процесів. Останнє виявляється в порушенні концентрації уваги, пам'яті, здатності до перевірки реальності, а також у розмиванні кордонів між причиною та наслідком. У такому стані можливими є співіснування протилежних ставлень до одного об'єкту [5: 6]. Внутрішнє сум'яття втілюється шляхом використання риторичних запитань, накладання образів і різнопланових асоціацій, порушення логічного зв'язку між фразами. Використання синтаксичної фігури умовчання сприяє створенню ефекту плутаності думок, розгубленості персонажа. Форма викладу наближається до потоку свідомості.

Ще одним симптомом ЗСС є порушення відчуття часу, тобто прискорення чи уповільнення його сприйняття, внаслідок чого людина відчувається дезорієнтованою [5: 6]. Такі симптоми можуть знаходити своє відображення в художньому тексті за допомогою зміни ритму розповіді. Саме ритмічна організація тексту відіграє визначальну роль у зображенні ЗСС у наступному фрагменті з роману В. Голдінга "Lord of the Flies":

Ralph said nothing more, but waited while the procession came nearer. The chant was audible but at that distance still wordless. <...> The gutted carcass of a pig swung from the stake, swinging heavily as the twins toiled over the uneven ground. The pigs head hung down with gaping neck and seemed to search for something on the ground. At last the words of the chant floated up to them, across the bowl of blackened wood and ashes "Kill the pig. Cut her throat. Spill her blood." (W. Golding Lord of the Flies)

Монотонний ритм, який відображає емоційний стан персонажів, створюється на основі аудитивних образів, які виникають внаслідок використання слів *chant* (монотонний спів), *audible* (чутний), а також передається за допомогою зображення руху процесії: *swung, swinging* (гойдатися). Максимальне прискорення ритму на фонетичному рівні досягається вживанням слів, які містять короткі голосні /л/, /Λ/ (*Kill the pig. Cut her throat. Spill her blood*). На рівні синтаксису цьому сприяють короткі наказові речення. Таким чином, саме збивання ритму (його прискорення та уповільнення) є засобом втілення ЗСС персонажів.

Аналіз художнього тексту уможливує виділення стадій ЗСС. Розглянемо етапи розвитку такого стану на прикладі роману І. Стоуна *Lust for Life*. Аналіз цього твору дозволяє виокремити три основні етапи ЗСС, спричинені творчим актом (створення картини): 1) свідоме намагання митця увійти в ЗСС; 2) переживання ним такого стану; 3) вихід зі ЗСС, що завершується поверненням до нормального стану свідомості або ж виникненням патологічного хворобливого стану. Перший етап можна проілюструвати на основі такого прикладу:

Vincent knew that to attain the high yellow note which dominated his Arlesian canvases he had to be on edge, strung up, throbbingly excited, passionately sensitive, his nerves rasped raw. If he allowed himself to get into that state, he could paint again as brilliantly as he had before. But the road led to destruction (I. Stone *Lust for Life*).

Намагання художника отримати ідеальний колір (*to attain the high yellow note*) пов'язане з досягненням крайнього вияву почуттів. Семантичне напруження є результатом використання прийому градації (*on edge, strung up, throbbingly excited, passionately sensitive, his nerves rasped raw*). У цьому ж уривку міститься й попередження про небезпеку ЗСС, що можуть спричинити руйнацію особистості.

У наступному фрагменті представлено ЗСС як стимул творчості:

His powers came back; his sense of the universal rhythm of nature, his ability to smash off a large canvas in a few hours and flood it with glaring, brilliant sunshine. Each day saw a new picture created; each day saw a rise in his emotional gauge. He painted thirty seven canvases without a pause (I. Stone *Lust for Life*).

У момент творчого піднесення, що супроводжується ЗСС, художник відчуває надзвичайну насагу. Зниження свідомого контролю стає причиною спалаху більш інтенсивних, ніж у нормальному стані, емоцій [5: 6]. Митець здатний творити дива, з кожным днем досягаючи все більшого. Сила впливу картин персонажа підкреслюється за допомогою метафори *flood it with glaring, brilliant sunshine*. Семантичне напруження досягається шляхом використання паралельних безсполучникових конструкцій. Незвична енергійність художника втілюється за допомогою мовних одиниць *smash off, flood, rise*, які містять семи *violently, noisily, large number of something, increase*, пов'язані з відхиленням від норми.

Водночас, стан ЗСС не може бути довготривалим, оскільки спричиняє фізичне й емоційне виснаження. Наприклад:

One morning he awoke feeling lethargic. He could not work. He sat on a chair. He stared at a wall. He hardly moved all through the day. The voices came back to his ears and told him queer, queer tales (I. Stone *Lust for Life*).

У наведеному прикладі спостерігаємо деструктивні наслідки ЗСС. Відбувається редукція емоційної активності [5: 6], що втілюється шляхом вживання дієслів, які позначають відсутність здатності до дії, сповільнену реакцію (*could not, stared, hardly moved*). Прикметник *lethargic*, який містить семи *no energy, no interest* (відсутність енергії, відсутність інтересу), передає знижений рівень емоційності. Змінюється й ритмічна побудова фрагменту: уповільнення темпу пов'язане з використанням паралельних синтаксичних конструкцій.

Отже, змінені стани свідомості як частина образної системи художнього тексту є художнім втіленням альтернативних форм свідомості в сукупності вербальних і персонажних образів. Основним засобом втілення ЗСС є зміна звичного ритму сприйняття персонажем дійсності. Уповільнення чи прискорення такого ритму відображується шляхом експресивності синтаксичної організації художнього тексту (використання паралельних і безсполучникових конструкцій, тощо), а також семантики мовних одиниць.

Перспективою дослідження в обраному напрямі є виокремлення особливостей втілення ЗСС у різних літературних жанрах, а також аналіз ЗСС на концептуальному рівні художнього тексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Воробйова О. П. Когнітивна поетика в потєбнянській ретроспективі / О. П. Воробйова // Мовознавство. – 2005. – № 6. – С. 18-25.
2. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) / Кагановська О. М.: Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 292 с.

3. Ніконова В. Г. Художній концепт: поетико-когнітивний підхід / В. Г. Ніконова // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія Філологія. – 2006. – Т. 9, № 2. – С. 51-59.
4. Агеєва В. П. Поетичний візіонеризм Лесі Українки. / В. П. Агеєва // Наукові записки. – Том 72. Філологічні записки / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К.: Видавничий дім "КМ Академія", 2007. – С. 3-11.
5. Тарт Ч. Измененные состояния сознания / Тарт Ч.; [пер. с англ. Е. Филиной, Г. Закарян]. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 288 с.
6. Tsur R. Toward a Theory of Cognitive Poetics. / Tsur R. – Amsterdam etc.: Elsevier Science Publ., 1992. – 573 p.
7. Turner M. The Literary Mind / Turner M. – N.Y.: Oxford Univ. Press, 1996. – 187 p.
8. Присяжнюк Л. Ф. СВІЙ/ЧУЖИЙ в образній системі романів Г. Гріна: семантико-когнітивний аспект: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. / Присяжнюк Людмила Федорівна. – К., 2007. – 243 с.
9. Spivak D. L. Linguistics of Altered States of Consciousness: Problems and Prospects / D. L. Spivak // Journal of Quantitative Linguistics. – Vol. 11, № 1-2. – 2004. – pp. 27-32.
10. Пропп В. Я. Морфология / Исторические корни "волшебной" сказки. / Пропп В. Я.; [составление, научная редакция, текстологический комментарий И. В. Пешкова]. – М.: Издательство "Лабиринт", 1998. – 512 с.
11. Шкловский В. Б. Тетива. О несходстве сходного / Шкловский В. Б. // Избранное. В 2-х т. – М.: Худож. лит., 1983. – Т. 2: Тетива. О несходстве сходного; Энергия заблуждения. Книга о сюжете. – 640 с.
12. Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis / [ed. by E. Semino, J. V. Culpeper]. [Електронний ресурс] – Amsterdam: John Benjamins B.V., 2002 – 333 p. – Режим доступу: books.google.com.ua.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Достоевский Ф. М. Преступление и наказание. / Достоевский Ф. М. Роман в 6 ч. / [Ответств. ред. Э. М. Лемперт]. – М.: Детская литература, 1959. – 537 с.
2. Golding W. Lord of the Flies. / Golding W. – London: Penguin Books, 1999. – 192 p.
3. Stone I. Lust for Life. A Biographical Novel of Van Gogh. / Stone I. – N.Y.: New American Library, 1964. – 509 p.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2010 р.

Присяжнюк Л. Ф. Поэтика изменённых состояний сознания: лингвопсихологический аспект.

Исследование посвящено изучению изменённых состояний сознания в художественном тексте, в котором он эксплицируется в совокупности вербальных и персонажных образов. Данное художественное явление анализируется с позиций лингвопсихологии. В статье рассматриваются проблемы онтологического и гносеологического статусов изменённых состояний сознания, предлагается методика их анализа в художественном тексте, выделяются средства их вербального воплощения в художественной семантике.

Prisiazhniuk L. F. Poetics of Altered States of Consciousness: a Linguistic and Psychological Aspect.

The research focuses on the phenomenon of altered states of consciousness in fiction where it is represented in the system of verbal and personage images. The given phenomenon is viewed from the perspective of linguistic psychology. The article deals with the problems of ontological and gnosiological aspects of altered states of consciousness. The author of the article suggests a method for analysis of this textual phenomenon, elicits the verbal means of its representation in fiction.